

Ze had een breed gezicht, open als een boek. Haar ogen verriëden een zin in het leven die niet strookte met de grauwe ernst van haar omgeving. Als ze 's morgens opstond en door het zolderraam naar buiten keek, zag ze land dat blank stond, en drie meter boven het water uit stekende palen die de landing van geallieerde parachutisten en amfibievliegtuigen moesten verhinderen. Alles had de kleur van blubber – ook de boomgaarden waren onder water gezet.

In de keuken werkte ze bij gebrek aan beschuit een melige appel naar binnen; in de vlierthee mocht geen suiker. Het bleef schemerig in het huisje dat als een puist aan de dijk kleefde; pas laat in de middag drong aan de achterkant een streepje licht naar binnen. Toch tintelden haar ogen alsof ze het reuzenrad op de kermis zag draaien.

Haar jongste broer noemde haar een lachebek en een allemansvriend. Dat laatste waag ik te betwijfelen. Ze zocht naar een blik die langer dan een seconde op haar bleef rusten, naar een reactie, een teken van aandacht, een blijk van afkeuring desnoods. Als je het tiende van elf kinderen bent, sta je achter in de rij: ze wilde opgemerkt worden.

Sandrien de Regt was in het najaar van 1944 een opvallend meisje van veertien. Ernst Friedrich Lange, die al zijn vrije uren met haar doorbracht en zelfs geen tijd nam om een brief naar huis te schrijven, bekende haar iedere avond hoe betoverend knap hij haar vond. Hij gebruikte een vloed aan woorden, woorden die ze lang niet allemaal begreep. Voor een militair praatte hij veel, uitbundig, bloemrijk; het was alsof hij haar zijn uniform wilde doen vergeten door haar aldoor aan te kijken en toe te spreken.

Aantrekkelijk vond hij haar. Verleidelijk. Als een Italiaanse, beweerde hij op een warme namiddag, toen hij zomaar een stukje met haar was gaan lopen. Sandrien had inderdaad kort, stevig, zwart haar en nogal grote, donkere ogen. Maar bijna alle meisjes uit het dorp hadden dat, wat Ernst waarschijnlijk nog niet was opgevallen. Sinds hij eind augustus een paar huizen bij haar vandaan was ingekwartierd, had hij alleen oog voor haar gehad. Dat het dorp uit dijken bestond, uit afgedamde rivieren, sloten en sluizen, moest hij ongetwijfeld ook nog ontdekken.

Ernst Lange was zelf allerm minst blond, alleen kon niemand me vertellen of zijn haartint sterk afweek van de niet eens zo opvallend donkere dos van Sandrien. Ik neem aan dat hij kastanjebruine ogen had. Voor de rest deed Ernst Lange zijn naam eer aan: was hij lang en serieus.

Soms stel ik me hem als nerveus en achterdochtig voor, omdat hij er nog aan wennen moest vijand te zijn in een land waarvan de taal hem als een merkwaardig dialect in de oren klonk. Op andere momenten krijgt hij in mijn verbeelding het victorieuze van een jongen die met de neus in de boter valt. Kort na aankomst het mooiste meisje van het dorp in de armen te mogen sluiten, dat is niet iedere soldaat gegeven.

Ik weet het niet. Ik beken dat liever maar direct, om aan te geven dat dit verhaal heen en weer slingert tussen feit en veronderstelling. Niet dat ik de beelden wil verfraaien en de gevoelens wil verhevigen, dat zou indruisen tegen het wrange karakter van deze geschiedenis. Ik heb duizenden pagina's aan aantekeningen, uittreksels, documenten, dossiers, getuigenverhoren en ooggetuigenverslagen doorgenomen om me een juist beeld van de personen en situaties te vormen. Maar sommige feiten zijn niet meer te achterhalen.

Van alle personen in dit boek bleef Ernst Friedrich Lange jaren de onbekendste voor me, de vaagste, de jongen die de bijrol vervult. Waar ik pertinent zeker van ben is dat Lange een boom van een kerel was, beduidend langer dan zijn kameraden, die

hooguit één meter tachtig maten. Die lengte zou hem noodlottig worden.

Over zijn leeftijd heb ik lang in onzekerheid verkeerd. In verschillende politierapporten staat zwart-op-wit dat Ernst zeventien jaar was toen hij naar het Zuid-Hollandse dorp Rhoon werd gedirigeerd, maar ik wist aanvankelijk niet of hij zeventien en twee maanden oud was of zeventien en elf maanden. Dat maakt nogal uit: of hij een jongen was aan het einde van de puberteit of een al bijna volwassen vent. Nergens in de Nederlandse documenten wordt zijn exacte geboortedatum genoemd, alleen: geboren in 1927. Dat bleek later niet te kloppen. Van de Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge kreeg ik een ander geboortejaar op: 1926. Met vermelding van de geboortedatum: 24 juli. In die oktobermaand van 1944 was Ernst Lange achttien jaar en twee maanden oud.

In de officiële papieren staat zijn geloof vermeld: *evangelisch*. Als protestant zal hij eerder in het westen of het noorden van Duitsland zijn opgegroeid dan in Beieren. In Noordrijn-Westfalen, dachten enkele dorpelingen, die zich Ernst Lange nog vage-lijk meenden te herinneren. In Essen. De Nederlandse documenten laten zijn geboorteplaats in het midden.

Navraag bij het militaire archief in Freiburg levert Jörnisdorf in Kreis Weimar als geboorteplaats op. Kreis Weimar heet tegenwoordig Kreis Weimarer Land, maar geen dorp of gehucht heeft daar een naam die ook maar in de buurt van Jörnisdorf komt. Bij Ernst uit Essen stel ik me een andere jongeman voor dan bij Ernst uit Weimar. De Ernst uit Weimar schat ik strenger in.

Mis allemaal. Ernst Friedrich Lange blijkt uit Jörnisdorf te komen, met een t in plaats van een d. Eén letter verschil, en ik zie een ander gezicht voor me. Jörnisdorf ligt in het noordoosten van Duitsland, in Mecklenburg-Vorpommern, niet ver van de Oostzee. Dat maakt Ernst stukken sympathieker voor mij dan die Duitser uit Thüringen. Als jongen van twaalf moet hij dikwijls

naar het strand zijn gefietst, of naar de dichtstbijzijnde havenstad – Rostock – om alleen of samen met zijn vader naar schepen te kijken.

Maar het is evengoed mogelijk dat hij al zeeziek werd bij de gedachte aan deining en dat hij de marine als een straf ervoer. Er zijn geen brieven van hem bewaard gebleven, en zelfs als dat wel zo was geweest, had hij in die brieven naar huis de stoere schijn kunnen ophouden.

Een militair heeft een nummer, behoort tot een legeronderdeel en een eenheid. Zulke gegevens lijken waardevoller dan ze zijn. Wat zegt het over Lange dat hij deel uitmaakte van de 6e Compagnie van de 20ste Schiffsstammabteilung (SStA) van de Land-Kriegsmarine en dat op het plaatje aan de ketting om zijn hals het nummer 38190/44D was gegraveerd? Alleen dit: het cijfer na de streep staat voor het jaar van in dienst treden: 1944. Maar dat wist ik al uit een andere bron.

Het plaatje diende ter identificatie. Ernst is ermee begraven, eerst in Rotterdam-Crooswijk, vier dagen later op de Duitse militaire begraafplaats Ysselsteyn in de provincie Limburg. Hij ligt daar tussen 32000 Duitsers die in de Tweede Wereldoorlog in Nederland zijn gesneuveld. In blok BW, rij 5, graf 103. Vreemd dat ik wel van aanvang af zijn graf kon terugvinden, alsof ik alleen over zijn dood een paar bijzonderheden mocht vernemen en niet over zijn jeugd en zijn schooljaren onder het nazi-regime.

Als iedere Duitse militair had Ernst Lange een Feldpostnummer, M (voor Marine) 64802 (Nachrichten-Kompanie Führungsstab Nordküste). Op dat nummer is nooit post voor hem binnengekomen.

Ernst Lange was matroos in opleiding. Niet verwonderlijk, al het jonge kanonnenvoer dat Hitler in 1944 nodig had voor zijn totale oorlog was ‘in opleiding’. ‘Matroos’ is eerder een dwaalspoor dan een hint: zeker de helft van de manschappen van de Kriegsmarine heeft nooit een stap op een schip gezet. Ernst behoorde tot wat in de wandel ‘de landmarine’ werd genoemd. Het

voetvolk van de landmarine moest havens, waterwegen, bruggen en mogelijke landingsplaatsen van de geallieerden bewaken.

De meeste jongens van bijna achttien jaar meldden zich vrijwillig voor de Kriegsmarine aan, om aan een gedwongen plaatsing bij de Waffen-ss of bij de Wehrmacht te ontsnappen en aan een enkele reis richting oostfront. De landmarine bewaakte de kust van Bremen tot Biarritz. Na D-day was dat ook geen lolletje, maar op papier had een matroos van de landmarine een grotere kans op overleven dan de soldaten die in sneeuw en modder op eenheden van het Rode Leger stuitten.

Ernst Lange groeide dicht genoeg bij Polen op om de winters aan het oostfront te vrezan, maar of hij zich inderdaad vrijwillig bij de marine in Rostock heeft aangemeld, kan geen enkele archiefdienst me met een document aantonen.

Bij Sandrien heb ik minder vraagtekens. Geboren op 11 augustus 1930. Ze was veertien jaar en twee maanden op het moment dat ik haar hier ten tonele voer. Ze zag er minstens twee jaar ouder uit, heb ik uit verschillende monden vernomen. In lengte deed ze niet onder voor haar zus Dien, met wie ze negen jaar scheelde. Beiden waren overigens niet uitzonderlijk lang: 1,71. Sandrien moest tegen Ernst opkijken, die zestien of zeventien centimeter boven haar uit stak.

Zowel toen als nu is Sandrien geen voor de hand liggende naam voor een protestants meisje. Haar doopnaam luidt Sandrina. Haar vader noemde haar Sandrien, met een scherpe s. Juffrouw Corthals noemde haar Sien, net zoals de bovenmeester van de lagere school. Ze had een hekel aan juffrouw Corthals. Van bovenmeester Brons hoopte ze altijd dat hij van zijn fiets zou vallen en zijn nek zou breken. Juffrouw Corthals en meester Brons haalden hun neus op voor kinderen uit grote gezinnen. Haar zuster Berdien – roepnaam Dien – was nog uitgesprokener, die noemde meester Brons een etter en juffrouw Corthals een teringwif.

Ik vond juffrouw Corthals een van de aardigste juffrouwen die ik op de lagere school heb gehad, maar ik kwam niet uit een groot gezin, en ik was van ná de oorlog. Toen ze mijn juf werd in de eerste klas van de School met den Bijbel, was juffrouw Corthals de dertig ruimschoots gepasseerd en had ze haar vooroordelen ongetwijfeld getemperd. Hoewel ze de brutaliteit van mijn klasgenoot Piet de Lijzer nauwelijks kon verdragen. Piet de Lijzer kwam ook uit een groot gezin, toevallig het gezin dat naast de familie De Regt woonde in een even klein dijkhuisje aan de Rijsdijk – ik geloof dat ze bij De Lijzer met z'n dertien waren.

Wat meester Brons betreft ben ik het met Sandrien en Dien eens: een bovenmeester die op ongehoorzaamheid reageerde als een stier op een rode lap. Ik moest een keer mijn handen plat op de lessenaar leggen zodat hij me met een houten liniaal op de vingers kon slaan. Na zijn pensionering zou ik hem nog jaren bij ons door de straat zien fietsen, met een rug recht als een aanwijfs-tok. Hij groette me altijd beleefd. Voor oud-leerlingen scheen hij door het vuur te gaan. Ik heb nooit wrok tegen hem gevoeld; hij was er een van de oude stempel en die stempel was nu eenmaal autoritair.

Voor de meeste dorpingen bleef Sandrien Sien heten. Na de eerste zoen van een jongen vond ze Sandrien volgroeider klin-ken. Ze was er vroeg bij, vroeger althans dan haar broers en zussen. Door de oorlog werd ze sneller volwassen.

Ernst Lange noemde haar Sandrien, met een scherpe s. Maar zoals hij de r uitsprak, dat leek bijna op brouwen. Zijn n was weer zacht als vilt; als hij Ssandrrriennn zei, leek er een lieveheersbeestje op haar rug te trippelen. Ze rilde van zijn stem en waande zich de dochter van Koolhoven, de vliegtuigfabrikant die op Rhoon woonde.

Een van de dingen die ze Ernst probeerde uit te leggen was dat je niet 'in Rhoon' maar 'op Rhoon' woonde omdat Rhoon eeu-wenlang een eilandje in de monding van de Maas was geweest.

Je woont ‘op’ een eiland, niet? Ernst begreep er niets van. In sommige opzichten vond ze hem alert en snugger, in andere een stuntelaar. Goedgelovig ook, alsof alles aan de liefde onbaatzuchtig was.

Matroos Lange zou inderdaad beter geweten moeten hebben. Niet alleen verleidde hij Sandrien met een stukje zeep (een gemakkelijke manier om een meisje voor je in te palmen; zeep was in die tijd schaars en kostte een schat aan bonnen), de plaats waar hij haar voor het eerst ontmoette, sloot sentimentele speculaties uit. Tenzij Ernst niet direct in de gaten had dat velen voor hem de krakende trap naar de zolderkamer waren opgegaan.

Om de een of andere reden denk ik dat Ernst Lange, nog voor hij eindexamen kon doen, van een provinciaal gymnasium was geplukt, zoals tienduizenden jongens van zestien, zeventien en achttien jaar in de maanden april en mei van het jaar 1944. En dat hij van het ene op het andere moment de bestudering van wiskunde, scheikunde, Grieks, Latijn, Hölderlin, Von Kleist en *Wilhelm Meisters Lehrjahre* had moeten inruilen voor een militaire spoedopleiding van zes weken en een schietcursus van op de kop af zeven uur, waarna hij, zoals in totaal tachtigduizend andere knapen, naar een gebied was gestuurd dat tot op de laatste man verdedigd moest worden.

Toegegeven, dat is speculatie. Misschien zat hij op een technische school toen Hitler de dienstplichtige leeftijd verlaagde tot zestien jaar. Of werkte hij in een fabriek. Landarbeider is een andere mogelijkheid, ofschoon hij niet het uiterlijk van een boerenknecht had. Hij droeg soms een bril. Dat ronde brilletje zette hij volgens één informant nogal onhandig op, hij krulde de dunne stalen poten achter zijn oren. Bij dat beeld past een ietwat wereldvreemde gymnasiast.

Toch is het oppassen geblazen met dit soort aannames. Ernst Lange had evengoed een bruto of een sadist kunnen worden als hij langer was blijven leven. De volgende dag, de elfde oktober

1944, bewezen zijn kameraden tot het ergste in staat te zijn. Dus waarom hij niet?

Ernst mocht van geluk spreken dat hij niet naar het oostfront was gestuurd, noch naar het westelijke front in Normandië. Het gebied ten zuiden van Rotterdam was in 1944 nog niet in een slagveld veranderd. Zijn superieuren hielden daar wel sterk rekening mee: na de aanval op Antwerpen dachten ze dat Rotterdam aan de beurt was. De geallieerden zouden de havens proberen in te nemen. Met een vijftiental inderhaast opgeroepen lotgenoten moest Ernst het gebied rond de Waalhaven bewaken. Een troosteloos gebied: half ingestorte kades, verwoeste kranen, gebombardeerde loodsen. Maar in de haven zelf lagen U-boten. Meer naar het zuiden weilanden, stukken opgespoten terrein en met hei begroeide zandplaten die deel uitmaakten van het grotendeels verwoeste Vliegveld Waalhaven. Bij een geallieerde aanval zou dat vliegveld ongetwijfeld weer een sleutelrol gaan spelen, zoals het dat ook aan het begin van de oorlog had gedaan. Tijdens zijn eerste weken in Zuid-Holland had Ernst mijnen moeten leggen.

Over de dreiging van een landing wilde Sandrien niet horen. Alles wat met de oorlog te maken had, met de bezetting, het leger, de discipline, de tucht, bedierf haar humeur. Het enige wat haar aan de oorlog beviel was dat niets meer regelmatig en gewoontegetrouw was. Alleen al een woord als 'uitzonderingstoestand' gaf haar een lichamelijk soort welbehagen. In het najaar van 1943 had ze niet meer naar school hoeven en in de zomer van 1944 had ze haar baantje als hulp in de huishouding mogen opgeven. In het dorp kon geen notabele of herenboer meer een dienstbode betalen, en de Luftwaffe, die in het Kasteel van Rhoon zetelde, was met zeven vrouwen uit het dorp die de overhemden van de officieren wasten en streken, ook voorzien. Sinds juli was ze vrij. De oorlog zag ze als een vakantie die, naar ze hoopte, nooit eindigen zou.

Thuis moest ze de handen uit de mouwen steken; met tien

broers en zussen was daar geen ontkomen aan. Goed, de oudsten waren het huis uit, Jacob, Aleida en Neeltje waren getrouwd, Martinus zat voor de Arbeitseinsatz in Duitsland, maar Neeltje had met haar man de voorkamer betrokken (ze sliepen in de bedstee beneden) en er bleven vijf jongens en meiden over. Tobias, de jongste, plaste nog in bed – hoewel dat eigenaardig was voor een knul van twaalf.

Samen met Dien maakte ze de bedden op en waste ze de lakens en de kleren in de tobbe achter de schuur. Beter kon ze het eigenlijk niet hebben. Dien was nooit bezig, vroeg alleen of ze een handje kon helpen. Dat wilde ze maar al te graag, Dien zat vol verhalen die er pas uit kwamen als ze met iets bezig was.

Haar oudere zus was het kompas waarop ze voer. Wat Dien deed, wilde ze zelf ook doen, zonder er verder bij na te denken. Dien was met haar drieëntwintig jaar volwassen. Ze vertikte het echter moederlijk of bedillerig te zijn. Haar brede schouders en grote handen gaven haar iets mannelijks, maar als ze haar rug rechtte, duwde ze haar borsten vooruit en draaide met haar schouders, alsof ze haar vrouwelijkheid wilde benadrukken. Dien was haar brutaalste zus, een durfal wie het niets kon schelen wat er over haar in het dorp verteld of gefluisterd werd.

Haar moeder kende ze minder goed dan Dien. Haar moeder had haar handen vol aan Geerten, die niet helemaal goed bij zijn hoofd was, en aan Tobias, die doodsbang was, niemand wist goed waarvoor.

Wassen, strijken, schrobben. Pas laat in de middag kon ze zich op haar tweede leven gaan richten, als ze zich op de rand van haar bed optutte, met behulp van een gebarsten spiegeltje en een pincet. Haar wenkbrauwen dreigden steeds te zwaar en te breed te worden, dat was een probleem als je zoveel donker haar had. Met het pincet trok ze de langste haartjes eruit, de haartjes die al bijna krulden. Ze zei er steeds ‘hebbes’ bij. Over één haartje kon ze een kwartier doen; het was voor haar ook een manier om tot rust te komen. Op aanraden van Dien dunde

ze de wenkbrauwen niet te sterk uit; matrozen hielden niet van een potloodstreep. Bij de haartjes boven denken ze aan de haartjes onder, leerde ze van Dien. Haar grote zus had trouwens ook stug, donker haar.

Eten deden ze in nog geen tien minuten. Na de maaltijd las haar vader zeker twintig minuten uit de Statenbijbel voor. Hij was een zachtmoedige man die haar of haar broers en zussen eigenlijk nooit iets verbood, maar in het Bijbellezen was hij streng. Geen dag of avond sloeg hij over.

Als je naar hem luisterde, raakte je er werkelijk van overtuigd dat geloof kracht geeft. Hij werd dan een veel kordatere man. In zijn jeugd was hij bont en blauw geslagen, zijn vader had jenever gezopen alsof het water was. ‘Een boef van een kerel’ beweerde hij over zijn eigen pa; vandaar dat hij zich voorgenomen had nooit een druppel te drinken en zijn eigen kinderen geen strobreed in de weg te leggen. Hij zei weinig meer dan ‘mm’, ‘het zal wel’, ‘doe maar’; pas als hij uit de Bijbel las, kreeg hij een volle, zware stem. Als hij ‘Satan’ zei, was het echt Sátan, dan kromp je ineen. Zijn trots ontleende hij aan de Bijbel en zijn geloof. De enige keren dat hij ‘wij’ gebruikte, was dat in combinatie met gereformeerden.

Ik vermeld het geloof hier zo nadrukkelijk omdat gereformeerden, net als communisten, boven elke verdenking staan als het om hun houding tegenover de bezetter gaat. Zacheus de Regt moest niks van de nazi’s hebben, het hele voorjaar van 1940 las hij passages over de Satan uit de Statenbijbel voor en zijn kinderen begrepen donders goed wie hij met Satan bedoelde. Toch verbood hij zijn dochter Dien niet met onderofficier Walter Loos om te gaan en zijn dochter Sandrien met soldaat Lange. Het geloof uitgezonderd wilde hij geen dwingende invloed uitoefenen op zijn kinderen. Hij zal evenmin heimelijk vóór de Duitsers zijn geweest: zijn oudste zoon Jacob verleende hand-en-spandiensten aan het verzet en verspreidde illegale bladen (op voorwaarde dat ze van christelijke signatuur waren),